

TAGE TAPPER

Den gamla officersmässen

Den gamla officersmässen

Anteckningar vid återinvigningen av officersmässen vid Sannahed den 27 augusti 1967. På Kumla stads uppdrag av TAGE TAPPER

OMSLAGSBILDEN

Officersmässen i Sannahed. Efter oljemålning av Tore Lundborg.

TYPOGRAFI

Gunnar Helander

ANDRA UPPLAGAN

utgiven i anledning av kung Carl XVI Gustafs och drottning Silvias besök på Sannaheds officersmäss den 11 september 1984 i samband med Konungens Eriksgata i Örebro län den 11-13 september 1984. Skriften har kompletterats med relationsritning efter fortsatt ombyggnad utförd 1982 samt med textbeskrivning över omfattningen av denna restaurering.

Innehåll

Förord 7

Inledning 9

Regementet 11

Sannahed 14

Officersmässen 24

Interiören 30

Övriga rum 34

Livet på mässen 40

Efter 1912 45

Restaureringen 50

Framtiden 52

Efterskrift 56

Källor 62

Förord

Föreliggande anteckningar har till stor del tillkommit för att skapa klarhet i vissa frågor i samband med restaureringen av officersmässen i Sannahed. Det är dock inte fråga om någon fullständig byggnadshistorisk undersökning, som nog måste överlåtas åt en avsevärt mera kvalificerad kraft. Icke heller har tiden tillåtit en fullständig genomgång av allt arkivaliskt material som kan finnas på skilda håll, liksom inte heller utrymmet i en liten skrift kan medge publiceringen av detta material.

Min avsikt har varit att skriva en liten lätthanterlig skrift, som för den besökande kan klarlägga vissa sammanhang och utvecklingslinjer och ändå samtidigt ge en någorlunda tillförlitlig tidsbild av en epok, som nu för alltid försvunnit.

Här uttalas ett tack i första hand till Kumla stad som givit mig detta hedrande uppdrag och som låtit det taga en del av min tjänstetid och även bekostat tryckningen. Ett särskilt tack går också till Livregementets grenadjärers officerskår med sekundchefen, överste Ebbe Gyllenstierna i spetsen, som visat ett vänligt intresse för restaureringen och förberedelserna till denna skrift. Den som främst bör nämnas är kapten Torsten af Geijersstam, som med ett sällsport tålamod och en alltid lika glad vänlighet hjälpt mig med material och upplysningar och som varit en alltid lika beredvillig kontaktman med regementet och officerskåren.

Många andra vill jag tacka: Arkitekt Jerk Alton, glad och samarbetsvillig projektör av restaureringen, ingenjör Folke Leivald, bygglédare och kontrollant, verkmästare Lars Hellström, uppslagsrik och hjälpsam arbetsledare på platsen, landsantikvarie Gunnel Sylvan-Larsson och amanuens Olle Lindqvist, som givit

råd och hjälp, samt många andra som här endast kan nämnas med namn: Ingenjörerna Kjell Borg och Nils Fjellström, lantbrukare Helge Carlsson, folkskollärare Ivar Björklund, lantbrukare och fru Bertil Olsson, socialassistent och fru Torsten Hardelid, konservator Helge Christensson, målarmästare Sven Fredriksson, fastighetsreparatör Sven-Erik Karlsson och lantbrukare Karl Östlund.

Fru Sonja Ackegård tackar jag för hjälp med materialinsamlandet och korrekturläsningen. Sist men icke minst tackar jag boktryckare Gunnar Helander och personalen på Kumla tryckeri för deras villighet att under tidsnöd skapa en typografiskt fullgod trycksak.

Kumla i augusti 1967.

Tage Tapper

Inledning

På Skansen, på ett flertal regementen och på åtskilliga hembygdsgårdar finner man soldattorp, mer eller mindre autentiskt möblerade. Söker man i den tillgängliga litteraturen skall man finna att skildringar av den menige soldatens liv är rikligt förekommande, liksom berättelser om mer eller mindre utkämpade fälttåg. Den biografiska litteraturen visar också en betydande övertikt för meniga soldater (i korta glimtar) och generaler.

Vi har inte helt saknat en vetenskaplig behandling av officersboställena, men det är mera tveksamt om något boställe finns bevarat. I varje fall är de betydligt mera sällsynta (och naturligtvis svårhanterligare) än soldattorpen. Samma gäller officersmässarna.

Om man gör ett svep över de gamla mötesplatserna, får man kanske en av förklaringarna till att så få officersmässar från 1800-talet har bevarats till eftervärlden.

Sekelskiftets och den närmast följande tidens totala förändringar av militärutbildningen visar en klar bild av hur det gått med bland annat det militära byggnadsbeståndet från förra seklet. Det var inte bara Kungl. livregementets grenadjärer som flyttade från Sannahed till Örebro. Södermanlands regemente flyttade från Malma hed till Strängnäs, Dalregementet från Rommehed till Falun, Värmlands regemente från Trossnäs fält till Karlstad etc. En hel rad gamla mötesplatser kom att stå tomma. Revingehed, Hultsfreds slätt, Axvalla hed, Fristads hed, Skillingaryds hed, Mohed och flera andra är i dag inte längre förläggningar för militära förband.

Mötesplatsernas byggnader — bl. a. officersmässarna — var sommarbyggnader. Man förde ju inte krig på vintern förr i tiden; i varje fall övades inte de

värnpliktiga för sådana krig. Trots erfarenheter i krigshistorien som Tåget över Bält och karolinernas dödsmarsch över de jämtländska fjällen.

Sedermera generallöjtnanten L. W. Stjernstedt (fader till Marika Stjernstedt) skriver därom i sina memoarer:

"Så kom till exempel någon vinteröfning vid dessa regementen icke i fråga, ehuru den mycket väl kunnat försiggå. Om man tagit ut de beridna vapenslagen om vintern, hade det ansetts vara att "förstöra hästarna". Likaså ansågs terrängridning ganska farlig. Den som skulle ha gjort en skjutöfning på vintern hade helt visst ansetts galen."

Karaktären av sommarhus gjorde att de flesta av byggnaderna på en mötesplats — i den mån de inte fick en direkt praktisk användning — snabbt gick sin förintelse till mötes. Flertalet officersmässar är försvunna. Mera som undantag kan nämnas mässen på Revingehed, som flyttats till Eksjö, där den fortfarande tjänar sitt ändamål för Göta ingenjörregemente, och mässen i Rommehed, som alltfort lär användas vid vissa tillfällen sommartid. Axvalls-mässen är matsal vid Axvalls folkhögskola, som även övertagit en del andra regementsbyggnader. På mötesplatser som alltjämt är militär förläggning, som t.ex. Polacksbacken i Uppsala, är officersmässen flera gånger totalt ombyggd och tjänar sedan mer än ett halvsekel andra ändamål. På Malmslätt vid Linköping, som numera är förläggningssort för en flygflottilj, brann officersmässen ned för några år sedan.

Mot denna bakgrund synes det värdefullt att officersmässen vid Sannahed har kunnat bevaras, även om det sker i ett något förändrat skick.

Regementet

Det nuvarande regementet — Kungliga livregementets grenadjärer — kan räkna 1893 som sitt begynnelseår — i varje fall om man ser till regementets sammansättning. Eljest har regementet urgamla traditioner. Att det detta år firar trehundraårsjubileum betyder inte att dess historia började för tre sekel sedan. Ursprunget är mycket äldre än så.

Sverige har under historisk tid haft en bondehär. Det är om den vi läser i historien under Engelbrekts frihetskrig och under Gustav Vasa tid, inte minst hans sedermera så upproriska dalkarlar. Men redan den historiska berättelsen om Torgny Lagman berättar om bondekrigare som t.o.m. satte kungen på plats.

Det var Gustav Vasa som — i sin strävan att bygga upp en stark statlig organisation — efter riksdagsbeslut 1536 och 1544, upprättade "rytterier" i de olika landskapen och började "rullföra" fotfolk. Därmed fick den svenska armen en fastare organisation än den tidigare haft och Sverige blev därigenom ett föregångsland. Från 1500-talet stammar även landstormen, som redan då var ett slags reserv. Man kan även säga att den allmänna värnplikten under denna tid fick sin första fasta utformning. De fänikor som uppsattes för fotfolket omfattade redan på 1500-talet soldater från både Närke och Värmland; ett förhållande som skulle fortfa ända till 1800-talets början.

Under Gustav II Adolfs tid — i början av 1600-talet — fick armen en fastare organisation. *Närkes-Värmlands regemente* bildades av fotfolk och de beridna bildade *Upplands ryttare* med kompanier från Västmanland och Närke.

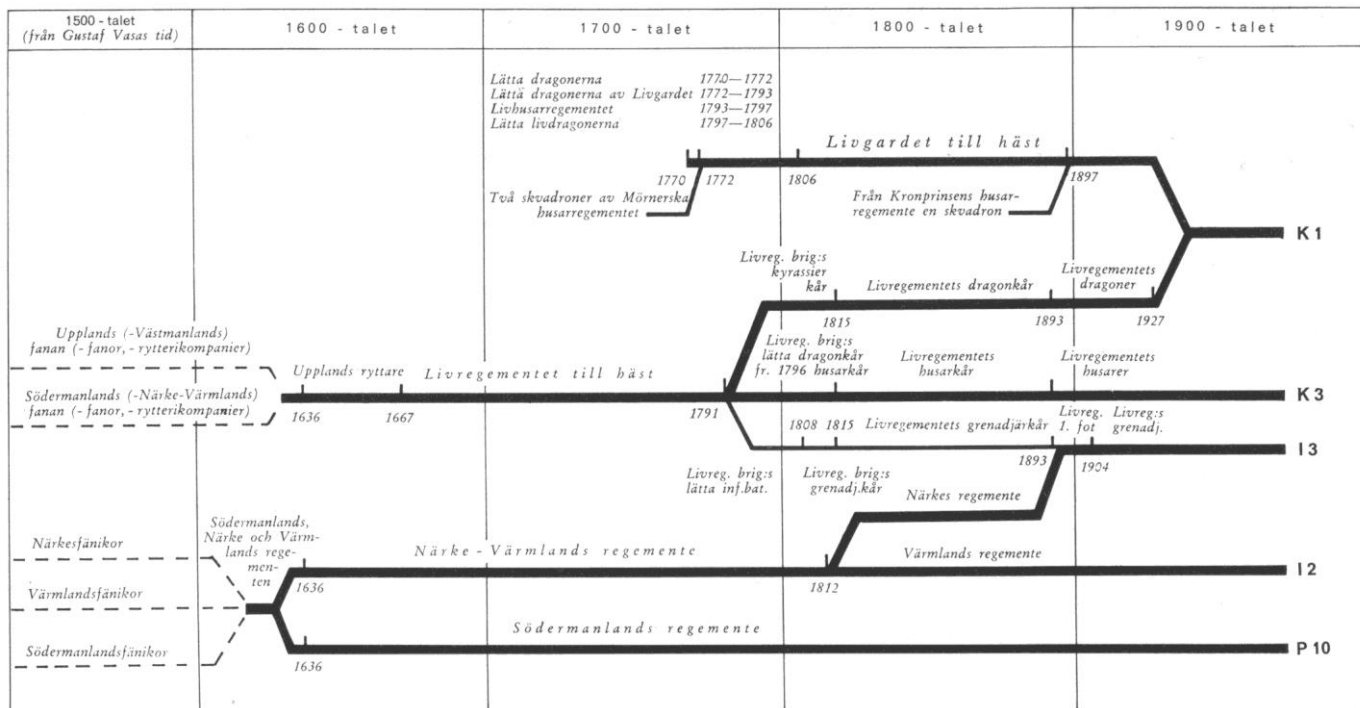
Närkes-Värmlands regemente ägde bestånd till 1812 då de skildes åt och Närkes regemente fick sin förläggning på Sannahed och Värmlands regemente förlades till Trossnäs fält.

Den 26 november 1667 upphöjdes Upplands ryttare till att bli *Kungl. Maj:ts livregemente till häst*. Det var detta regemente som så framgångsrikt under Karl XI och Nils Bielke stred i slaget vid Lund 1676. Det är från detta tillfälle som Karl XI:s bekanta uttryck härstammar: "Min konungakrona har i dag hängt på Bielkes värjspets!" Från detta slag härstammar även den halmkrans, som än i dag finns att skåda — symboliskt — runt grenadjärernas mössknapp. Det är ett minne av de halmknippen, som svenskarna bar som igenkänningstecken i slaget vid Lund.

Karl XI har i svenska historien alltid stått som den som skapade den indelta armén, vilken ägde bestånd intill senaste sekelskiftet och ännu finnes enstaka soldater som börjat sin bana i indelningsverket. Närkes-Värmlands regemente var ett sådant indelt regemente (till skillnad mot värvade regementen) i likhet med ett flertal landskapsregementen.

Livregementet till häst ombildades 1791 till en brigad om tre kårer: *Livregementsbrigadens kyrassiärkår* (tungt kavalleri; senare Livregementets dragoner, nu upplöst), *Livregementets lätta dragonkår* (senare Livregementets husarer; förr Sannahed, nu Skövde) samt *Livregementsbrigadens lätta infanteribataljon* (senare Livregementets grenadjär corps).

Livregementet till häst hade alltsedan 1780 övats på *Utnäs löt*, beläget i Säby församling, Kolbäcks kommun i Västmanlands län (gränsande till Strömsholm). Utnäs löt övertogs 1791 av det senare av de nämnda förbanden, som 1815 ändrade namn till Livregementets grenadjär corps. Grenadjärkåren var alltså ett s.k. avsuttet kavalleriförband. Men det var ett livförband, dvs. stod under Konungens eget befäl och leddes av en sekundchef.

Denna schematiska uppställning över regementets framväxt, är en sammanställning ur två diagram i del 2 och 3 av bokverket Sveriges försvar (Stockholm 1928), vilka upprättats av dåvarande kapten F. Wernstedt. Den visar hur olika förband varit förenade med varandra och skiljts från varandra under århundraden as lopp men begränsat till några av Svealandslandskapen. Här urskiljes utvecklingslinjen från 1667, då Livregementet till häst kom till, vilket gör det berättigt att i år fira 300-årsjubileum.

År 1812 är ett märkesår — inte bara för att Närkes regemente blev eget regemente — utan för att värnplikt med årliga övningar infördes i Sverige. Då var dess längd endast 12 dagar. Den ökades 1860 till 30 dagar och 1885 till 42 dagar för att 1901 öka till 60 dagar. Kulmen nåddes 1914 med 340 dagar, vilket vid 1925 års försvarsreform sänktes till 140 dagar.

Livregementet till fot bildades 1893 genom sammanslagning av *Närkes regemente* och *Livregementets grenadjärkår* men 1904 ändrade Kungl. Maj:t namnet till *Livregementets grenadjärer* för att ernå konsekvens med namnen Livregementets husarer och Livregementets dragoner, som då fortfarande fanns kvar.

Regementet flyttade 1912 till Rynninge i Örebro, där kaserner uppförts, och där det alltfört är förlagt.

Genom köpekontrakt av den 27 november 1815 förvärvade Kronan huvuddelen av övningsfältet från byarna Rala, Gränby, Norra Sanna, Södra Sanna, Marka och Norrby och platsen fick namnet Sanna hed. Området kompletterades efter hand så, att nordligaste delen förvärvades genom expropriation från Gränby och Norra Sanna 1879. Tillsammans med vägmark uppgick arealen till drygt 145 har. Därtill kom ett område från förra löjtnantsbostället Rala nr 1, som genom Kungl. brev den 1 maj 1896 uppläts för husarregementet.

Närkes regemente var först på plan och tog norra delen av övningsfältet i anspråk. Så småningom flyttades *Livregementets husarkårs* övningar till Sannahed och blev under senare hälften av 1800-talet "bofast" på södra delen av

Sannahed

fältet, medan man hade sitt huvudkvarter i Örebro (huvudbyggnaden, uppförd 1862, finnes ännu kvar på Olaigatan 21, nu använd av FO-staben). Regimentet flyttade 1904 till Skövde.

Till en början torde man inte ha haft några byggnader på övningsfältet. Åtta till tolv dagars värnplikt torde ej ha krävt några större arrangemang. Alla bodde i tält — även officerarna — maten lagades i kokgropar och åts under bar himmel i kopparkärl, oftast gemensamt för två man (!). Några tvättmöjligheter fanns inte och de enkla latrinstängerna var den tidens "bekvämlighet". Manskpet sov på halm med kappan över sig. Manskpet hade bara en mundering — inget att byta med, inget att torka kläder på — varför man alltid upphörde med alla övningar så snart det började regna (Stjernstedt).

Icke heller behövde man något förråd, då manskpet utrustades vid trossbodarna, som låg vid de olika kompaniernas samlingsplatser ute i bygderna.

Ett försök att ur tillgängliga källor få fram olika byggnaders tillkomstår, ger följande resultat:

Regementschefens bostad ("Generalens boning", på 1849 års karta) torde ha varit den första byggnaden. Den flyttades hit av översten C. Mörner, regementschef 1816-1848. Den torde ha tillkommit senast på 1820-talet och ägdes av regementschefen personligen och övertogs av de nya befattningshavarna ända fram till 1903, då den inlöstes av kronan. Den var belägen på den lilla höjden väster om nya ålderdomshemmet, och avlägsnades redan på 1910-talet.

Expeditionsbyggnaden uppfördes av officerskåren (vintertid sköttes expeditionsarbetet hemma i vederbörande officers bostad) och inlöstes även den av

kronan. Det var en mycket blygsam byggnad, belägen ungefär vid nuvarande ålderdomshemmets nordöstra hörn.

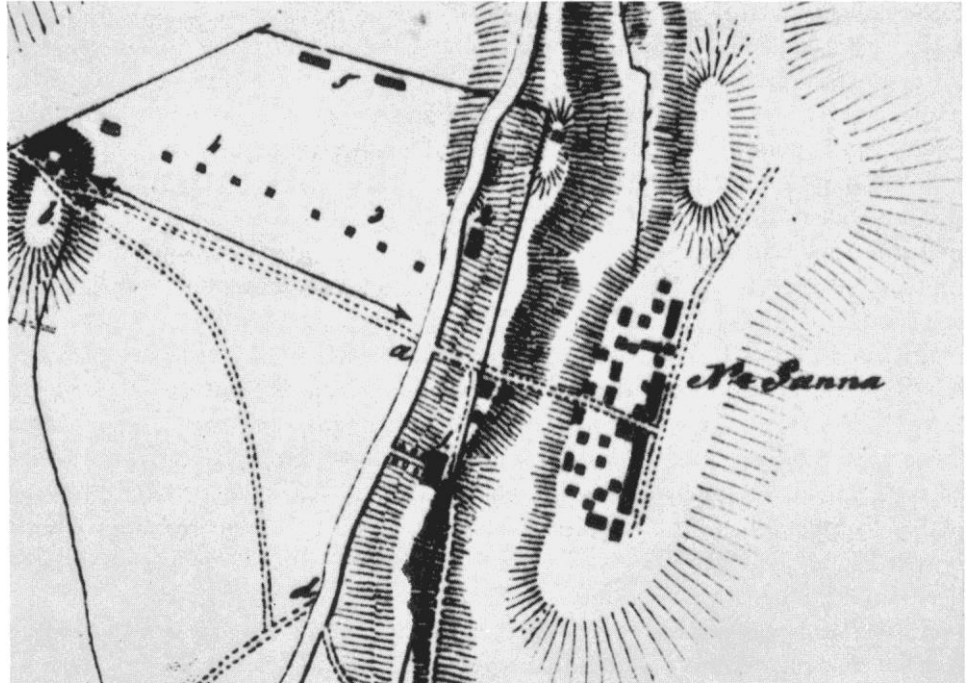
Officersmässen troligen uppförd ungefär samtidigt som expeditonsbyggnaden, och om vilken mer anföres nedan.

Gamla persedelförrådet är uppfört 1834-1837 och är — näst officersmässen — den äldsta kvarstående byggnaden på heden. Det är beläget mitt emot den gamla milstenen, alltså på östra sidan vägen. Det ägs av Kumla Foder-och utsädesbolag. Det var det första hus som Kronan uppförde på Sannahed.

Sjukhuset uppfördes 1849-1850 — enligt en uppgift funnen i Krigsarkivet — och blev gemensamt för husarerna och fotfolket. Det innehöll på övervåningen också *arrester* (?) samt vissa bostäder. För att undgå olägenheter uppförde officerskåren (!) vid Närkes regemente en egen arrest, som ännu finnes kvar i norra delen av parken (vid Finkvägen). Sjukhuset var beläget norr om Ralavägen där under några år en enkel festplats var belägen. Det såldes — enligt obekräftad uppgift — för 13 000 kronor och återuppfördes i Hallsberg. Enligt en uppgift av överfältläkaren Edvard Edholm i en bok om militär hälsovård 1880, uppfördes sjukhuset först 1863. Tiden har ej medgivit närmare utredning om rätt årtal.

Underofficersmässen ägdes av underofficerskåren och uppfördes 1863 och byggdes till 1894, då kåren utvidgades genom regementssammanslagningen. Den finns fortfarande kvar, och användes under många år till slöjdsal för Sannaheds skola och till bostäder.

Gevärsförrådet byggdes av Kronan 1874 och ägs fortfarande av staten. Det är beläget på grusåsen cirka 75 meter söder om officersmässen.

Utdrag ur en på Krigsarkivet i Stockholm bevarad karta över Sannahed — den äldsta där några av regementets byggnader finns markerade. Tyvärr är den odaterad. Vissa detaljer bestämmer tidsramen. Gamla persedelförrådet — uppfört 1834-1837 — finns med, likaså överstens bostad. Flera av husen som syns på 1849 års karta (sid. 19) finns ej med. Officersmässen — den större rektangeln t. h. om landsvägen — har ännu ej fått den östra tillbyggnaden.

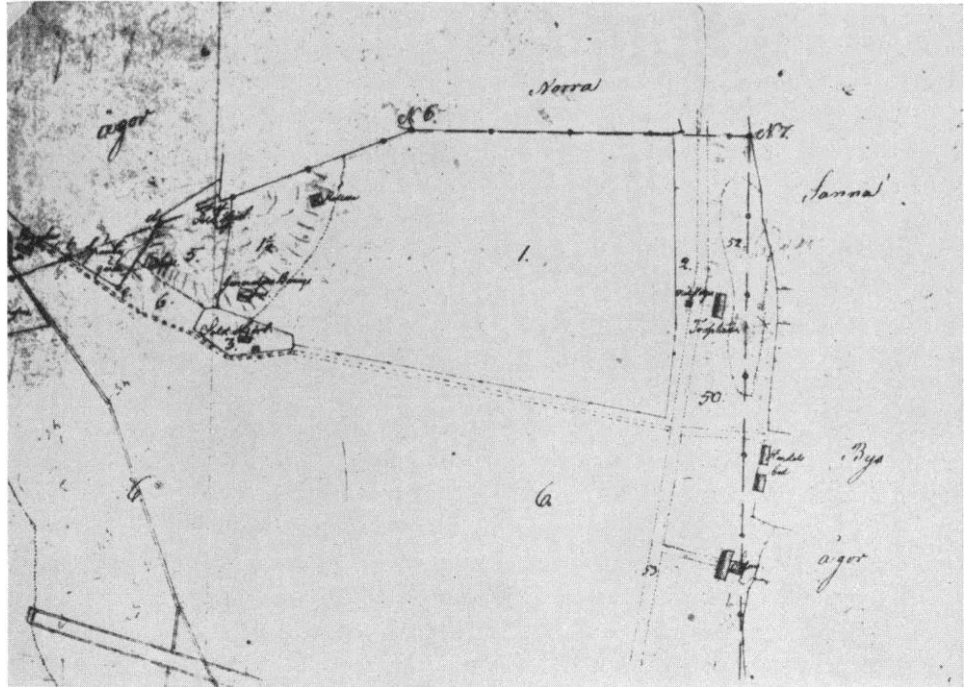
Barackerna — till antalet fem — uppfördes 1879, då man alltså slutade bo i tält. Fyra av dem flyttades till Vaxholms grenadjärers läger och en av dem finns fortfarande kvar, ägd av Kumla stad, men uthyrd till Kronan. Byggnaden såldes av Kronan först 1932, då den inköptes av Kumla kommun. Samtidigt såldes gamla persedelförrådet och lägerhyddan till privata köpare.

Kokhus med proviantbodas — till antalet två — byggdes 1880, då kokgroparna alltså avlöstes. Ett av dem flyttades till Svea livgardes kasärnområde och det andra står fortfarande kvar, ägt av staden och under många år uthyrt till gjuteri. Nu tyvärr i dåligt skick, eljest värt att bevaras som ett slags karaktärsbyggnad.

Officersbyggnaden, dvs. bostadshuset för officerarna, uppfördes av officerskåren 1884. Byggmästare var Aron Johansson från Kvarntorp i Hardemo f. 1855. Det innehöll 30 rum; kaptener och högre hade egna rum, medan subalterner fick nöja sig med delat rum. Kronan inlöste huset 1903 och det såldes tillsammans med övningsfältet till Kumla kommun, som 1919 — efter ombyggnad — tog det i bruk som ålderdomshem till dess det nya hemmet togs i bruk hösten 1965. Under namn av Centrumhuset blev det hösten 1966 personalbostäder, samlingslokaler och bibliotek.

Mathallar byggdes så sent som 1891, då man alltså slapp att äta under bar himmel. De revs relativt snart efter regementets flyttning.

Nya förrådet (till skillnad från de två äldre) byggdes 1895 och är det vackra hus av "landshövdingetyp", som syns nordväst om nya ålderdomshemmet. Det ägs av Kronan och används alltfört som förråd. *Vagnboden* — norr därom är dock nu borta.

Utdrag ur karta över exercisfältet Sannahed upprättad år 1849 av N. F. V. Lagerholm. Med goda ögon kan man här urskilja texten "Generalens boningshus" vid en byggnad i vänstra kanten, samt till höger om landsvägen "Handelsbod" för de två små i linje liggande fyrkanterna. 1846 års näringsfrihetslagstiftning hade möjliggjort sådan på Sannahed, f. ö. socknens första butik. Söder därom "Salon", d. v. s. officersmässen, nu med den östra tillbyggnaden.

Lägerhyddorna byggdes 1902-1904. Den ena av dem flyttades till I 3 i Örebro, där den fortfarande finns kvar. Den andra stod kvar ännu på 1950-talet norr om nya ålderdomshemmet. Den ägdes av en privatperson och revs 1952.

Utöver de här nämnda byggnaderna fanns *musikkasern* (ungefär där ett pensionärshem numera är beläget), *musikpaviljong* (ärvd av husarerna; flyttad till Örebro, nu borta), "*Åttkanten*" (norr om officersbyggnaden, senare uthus i S. Sanna), *Gröna stugan*" (ägd av officerskåren, utskänkingslokal och senare flyttad till Södra Mos, väster om järnvägsövergången), *vaktstugan* (ungefär där panncentralen nu ligger) m.fl.

Även Livregementets husarer hade en hel del byggnader. Dessa synes vara helt borta. Dess *officersmäss* - uppförd 1860 — såldes någon gång 1907-1909 till Hallsbergs Folkets husförening, och återuppfördes i Hallsberg där den gjorde tjänst till 1937 som Folkets hus och biograf. Det är numera rivet, men ljuskronorna har bevarats av Kumla hembygdsförening och en av dem finnes på musikläktaren i "vår officersmäss". De små enrumsvillorna som officerarna bodde i är skingrade, — sex av dem finns ännu kvar vid Stene brunn.

Livet på Sannahed har utförligt skildrats av många andra författare i många andra sammanhang, och här skall endast nämnas några korta drag.

Det bör nämnas att här på Sannahed hölls Sveriges första ordnade idrottstävlingar midsommarhelgen 1881. Initiativtagare och ledare var dåvarande löjtnanten Viktor Balck, sedermera general och ledare för bl. a. Olympiska spelen i Stockholm 1912. Här sköts Närkes sista björn 1875. Här var det ofta kungabesök, bl. a. 1846, 1895 (under fältmanövern) och 1900 då regementet fick sina nya fanor av Oscar II.

"Gröna stugan", utskänkingsställe, ägt av officerskåren och beläget ett stycke öster om den plats där regementets minnessten nu står. Som framgår av den lilla skylten över verandan serverades här mat och dryck. Stället hade nog inte det bästa ryktet och officerarna anordnade här på kvällarna en och annan mera "fri" fest än vad officersmässens oskrivna regler tillät. Stugan flyttades på 1910-talet till Södra Mos, väster om järnvägsövergången.

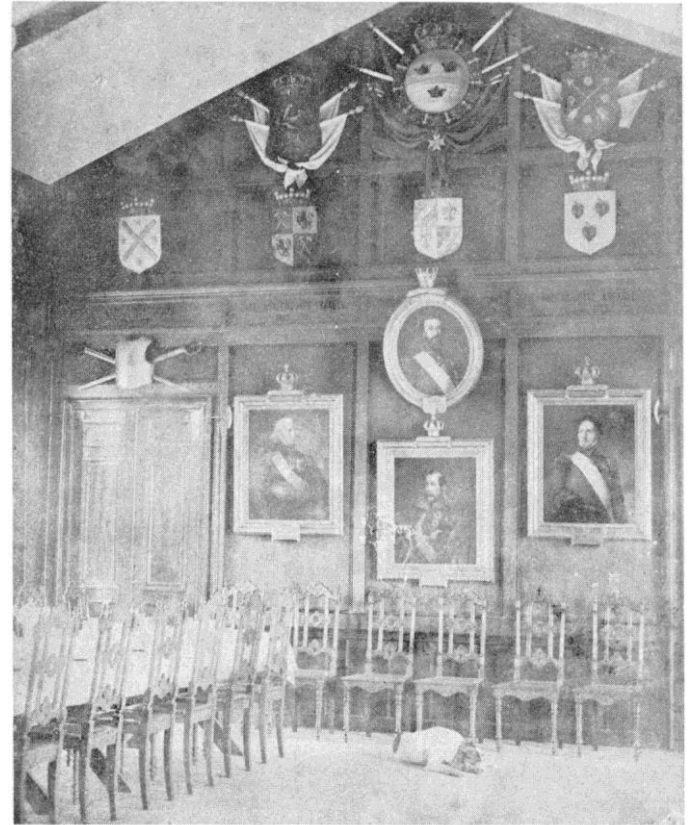
Från kungabesöket 1846 meddelar Nerikes Allehanda den 1 juli bl. a. följande om Kung Oscar I och Prins Gustaf, vilka befann sig på genomresa, att de intog "the och en lätt måltid på stående fot i officerssalongen". Kanske ansåg man sig inte kunna bjuda på något bättre i den då ganska enkla byggnaden.

Sedan regementet 1912 flyttat till Örebro uppkom frågan om mötesplatsens framtida användning. Av Kungl. Maj:t särskilt anlitade sakkunniga gjordes en utredning som efter vederbörliga remisser blev föremål för proposition till 1915 års riksdag (nr 42). Enligt denna försåldes 90,867 ha av övningsfältet till Kumla kommun jämte officersbyggnaden och sjukhuset. Till officerskåren såldes 7 730 kvm utgörande tomten till officersmännen för 773 kronor och 5 370 kvm utgörande tomten till underofficersmännen såldes till underofficerskåren för 322 kronor. Samtidigt såldes drygt 35 ha mark till kronatorpare och andra som uppfört bostadsbyggnader på Kronans mark. Cirka 15 ha behölls av Kronan, bl. a. den mark, som nu används av Vägförvaltningen.

På en del av den mark som kommunen köpte planterades skog, vilket enligt en del personers mening förstörde den öppna heden, men som onekligen givit en god avkastning och kan beräknas ge ännu bättre i framtiden. Så småningom har ett egnahemsområde vuxit upp; de första husen byggdes 1949 och nu finns där över 60 hus. Vid det gamla husarlägret anlades 1946 Motorstadion, som numera kompletterats med bandybana och fotbollsplan. Det nya ålderdomshemmet byggdes 1964-1965, Centrumhuset iordningställdes 1965-1966 och ny skola och pensionärshem har byggts 1966.

Ett lustigt citat ur propositionen av år 1915 kan göras: "Någon nämnvärd efterfrågan å byggnadstomter å den nu obebyggda delen av heden kunde icke

En unik bild från Lifregementets grenadjärkårs officersmässa vid Utнас löt (nära Strömsholm) i Västmanland. Utнас löt var under åren 1780-1893 övningsplats för Lifregementet till häst, intill 1791, då den övertogs av Lifregementsbrigadens lätta infanteribataljon och från 1808 av Grenadjärkorpsern. De karaktäristiska stolarna, kungaporträtten och vapendekorationerna är lätt igenkända. De återfinnes sedan i Sannahed och numera i Örebro. T.o.m. pardörrarna verkar att kunna vara flyttade till Sannahed. Seden med sekundchefernas namn under respektive vapensköldar finns redan här och återupplivades på Sannahed år 1900. Utformningen av textfälten är här annorlunda. Jämför bilderna på sidorna 25, 27 och 31 i vad avser inventarierna och sidorna 31 och 35 ifråga om texterna.

förväntas, i all synnerhet som på grund av regementets förflyttning anhalt-stationen Sannahed torde komma att indragas."

Egnahemstomterna på Sannahed har faktiskt varit eftersökta, och den väntade indragningen av Sannaheds anhalt kom inte förrän 1966, dvs. 54 år efter regementets flyttning.

När officersmässen byggdes har inte kunnat utrönas. En av orsakerna är, att det är officersskåren som hela tiden varit ägare till den, varför inga handlingar är bevarade i offentliga arkiv. Icke heller i officersskårens arkiv — som eljest är rikt givande i fråga om regementets historia — kan tillförlitliga uppgifter om byggnadsåret inhämtas.

När mässen — eller officersssalongen, som den då kallades — byggdes, var det officerarnas ensak att anskaffa de lokaler man ansåg sig behöva.

Överstelöjtnant Carl A. Bäckström — som själv tjänstgjort på Sannahed skriver i sina memoarer bl. a.:

"Den regementsorder, som gavs ut 1816, när dåvarande officersskåren för första gången skulle sätta sig till bords på Sannahed i det antagligen mer än pauvra "spisqvarteret" väcker verkligen en viss medkänsla. Ty middagsinvitationen löd: För att så ordentligt möjligen ske kan begagna proviant och fältstatslefnaden, har Herr Regementschefen varit omtänkt att arrangera om middagsmåltid af proviant för hela officerscorpsen gemensamt, men för öfriga behofver af föda under mötestiden sörjer hvar för sig såväl för Brenvin äfvensom hvar och en som sådant åstundar medför egen Couvert jämte tallrikar."

Officersmässen

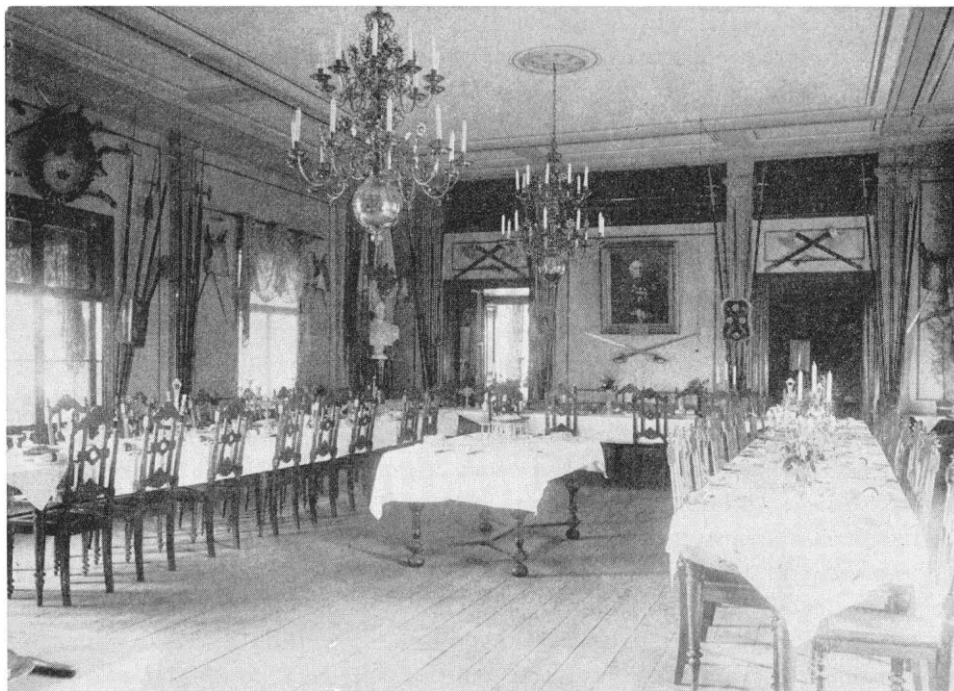

Den hittills äldsta återfunna bilden av officersmässens interiör. Enligt uppgift dukat till en generalsmiddag 1894. "Takrosen" är tom; den gamla träkronan hade ramlat ned. Taklisten är smal, dörrarna i fonden små och enkla. Tillbyggnaden är ännu ej gjord. Kungaporträtten och stolarna finns med från Lifregementets grenadjärkärs officersmäss i Utnäs löt. Se bild sid. 23. öppningen till musikläktaren täcks av ett mörkt draperi. Märk ytterdörrens glasning t. h.

Av detta synes framgå, att ingen officersmäss stod redo att välkomna officerarna och att det hela var mycket primitivt, liksom för manskapet. Det torde väl ha varit så, att officerarna kom överens om att gemensamt ordna sin mat-hållning och att man för detta ansåg sig behöva en byggnad.

Närkes regemente var ett litet regemente och dess officerskår var fattig, till skillnad mot en del andra officerskårer, t.ex. Livregementets grenadjärkår, med vilken det sedan slogs samman. Sedermera generalen Viktor Balck berättar i sina minnen: "År 1812 hade det stora Närkes-Värmlands regemente uppdelats i två regementen. Båda fingo behålla och bevara sina goda traditioner och sin gemensamma vackra krigshistoria, var på sitt håll; det gjordes intet våld på något, som för officerskårerna betraktades som heligt. Det var blott en detalj, som enligt den tidens honnörs- och ridderlighetsbegrepp syntes svårlöst, och det gällde de gemensamt intjänta, av Karl XII till regementet förärade hedersknapparna för tapperhet i fält. Båda regementena kunde ej ha samma knappar i vapenrocken. Frågan löstes så, att man drog lott om knapparna, men för att lämna den förlorande parten någon kompensation beslöts att den gemensamma, gamla stora officerskassan skulle uppställas som motvinst. Närkingarna vunno hedersknapparna till dess officerskårs stora glädje, men blevo för framtiden fattiga, då däremot Värmlands regementes officerskår förblev förmögen och kunde underhålla en av de bästa musikkårerna i hela svenska armen."

Den äldsta kartan varå byggnader funnits inritade, avbildad på sid 17, är tyvärr odaterad, men man kan av vissa där markerade byggnader sluta sig till att den är från 1830-talet. Här syns officersmässen (den kallas i denna skrift så, trots att den först på senare år fick denna benämning) som en enkel rek-

Officersmässen under andra hälften av 1890-talet, efter ombyggnaden. Kungaporträtten har flyttats. Takets utformning är den ännu befintliga. Stora pardörrar är insatta på gavelväggen, musikläktaren har kvar sitt draperi och Lifregementets grenadjärkärs emblem pryder långväggen. General Lilliehöks porträtt hänger på gavelväggen (målat 1898) och mässingskronorna skänkta av Nordenskjöld och Vogel finns på plats. Östra salens blommiga tapeter skymtar.

tangel, som till sin storlek motsvarar nuvarande mässal samt utrymmena närmast norr och söder därom. Man kan alltså förmoda att denna timmerbyggnad om cirka 21 X9 meter och som ännu finnes kvar inbyggd i nuvarande byggnaden härstammar från denna tid. Under den invändiga brädfodringen finnes ett lager spännpapp direkt på timmerväggen med spår av något slags limfärg. Sannolikt saknades även utvändig panel. De mindre utrymmena i norra änden av huset var väl från början köksavdelning, medan den södra delen antagligen upptogs av någon förstuga och ett mycket litet sällskapsrum.

Någon gång före 1849, då nästa karta sid. 19 är daterad, är den östra tillbyggnaden gjord. Att det är en senare tillbyggnad, visas av anslutningen mellan byggnaderna liksom av de inre dörrinfattningarna, som är gjorda på olika sätt trots att man tydligen eftersträvat en nära nog fullständig symmetri.

Till sidoutrymmena hade man små enkla dörrar, som framgår av bild på sid. 25 och på gavlarna var fönstren små och enkla, som bl. a. framgår av bilden på sid. 37. Framsidan med höga och breda fönster var mera representativ.

Man kan tänka sig att den yttre brädfodringen med de väl arbetade konsolerna vid takfoten kan ha tillkommit t.ex. vid denna tillbyggnad. Dessa detaljer kan också ha tillkommit tidigare, enär t.ex. takfoten inte finns på den östra tillbyggnaden, men väl på baksidan av den större byggnadskroppen.

Den under pilastrarna i mässalen befintliga pappen talar för att pilastrarna tillkommit senare än ytterväggarna. Säkert är det inte, ty det kan tänkas att pappen endast tjänade som medel att göra väggarna dragfria. Å andra sidan måste denna inre utsmyckning ha tillkommit före östra tillbyggnaden, vilket framgår av anslutningen till östra dörren.

En uppgift om officersmässens tillkomst skall här citeras, även om den sannolikt inte är riktig. Bäckström skriver följande i sin ovan nämnda bok i sina funderingar över hur och när officersmässen tillkommit: "När denna tanke realiserades, har jag icke kunnat uttröna, men troligen var officersmässen färdigbyggd omkring 1840. Då överste Laurell jämte överstelöjtnant Gripenberg år 1857 som underofficerare gjorde sitt första möte på Sannahed, intogo de sina måltider tillsammans med officerarna i officersmässen. Denna såg då med sina trasiga tapeter och små skavanker här och var ut att ha varit använd under ett par decennier, enligt meddelande av Laurell."

Att mässen befann sig i detta skick 1857 är säkert rätt, men att den bara skulle ha varit använd endast cirka 20 år, torde vara fel. Däremot kan det mycket väl hända att den omkring 1840 varit föremål för den ombyggnad, som ovan nämnts, dvs. tillkomsten av östra salen (senare det s.k. tidningsrummet) och att den därefter förfallit så som de båda officerarna nämnt.

År 1893 skedde sammanslagningen av Närkes regemente och Livregementets grenadjärkår, varvid officerskåren fördubblades. Den gamla mässen blev för liten och en tillbyggnad genomfördes. Den skedde så, att två tvärställda byggnadskroppar fogades till den äldre byggnaden vars framfasad kom att få sitt nuvarande utseende med två framskjutande gavlar som avslutning i norr och söder. Den lilla verandan utökades till nästan hela framsidan och södra sidan av östra salen fick en liknande veranda. Byggnaden ändrade helt karaktär och det är frapperande hur den kom att likna grenadjärkårens mäss i Utnäs löt.

Överste friherre Carl Gustaf Fock skriver därom i Regementets minnen: "Då officerskåren vid sammanslagningen av de båda regementena (I 3 och I 21)

utökades; blev utrymmet otillräckligt, hvarför en genomgripande ombyggnad ägde rum; sålunda tillbyggdes å södra gaveln det s.k. Kafferummet, använt såsom samlingsrum, köksafdelningen utvidgades, västra verandan breddades och den östra nytillkom m.m."

Inköp av ett par mindre markområden, som gränsade till mässtomten på dess östra sida gjordes år 1895; då skänktes även takkronorna till mässalen, vilket talar för att ombyggnaden gjordes och kanske t.o.m. var avslutad detta år.

Stora mässalens inredning och möblering framgår bl. a. av bilderna på sid. 25, 27 och 31. Enligt uppgift är den första bilden, sid. 25, från en generalsmiddag 1894. Att det måste vara efter 1893 syns på möbler och tavlor, som kom från Utnäs löt, där de ingick som väsentliga element i officersmässens möblering, vilket framgår av bilden på sid. 23. Det var också före ombyggnaden, eftersom dörrarna på södra gaveln ännu är de små enkla, sannolikt ursprungliga dörrarna.

"Takrosen" är tom på denna bild. Troligen har relativt nyligen den episod inträffat, som Bäckström skildrar i sina memoarer: "Från en midsommardag erinrar jag mig en episod, som kunnat få rätt allvarliga följder. Bordet stod dukat. Ungefär en timma före middagens serverande ramlade den ganska ansenliga salskronan av trä ned på det mitt i salen stående ungdomsbordet. Vi plockade skyndsamt bort allt, som kunde giva någon antydning om katastrofen. Ingen frågade efter kronan, antagligen beroende på, att icke någon märkte, att

Interiören

Till Oscar II:s besök på Sannahed år 1900 då han överlämnade nya fanor till regementet, fick officersmännen en "ansiktslyftning". Nu har textbanden med regementschefernas namn kommit på plats, liksom deras vapensköldar, alltefter mönster från Utnäs löt (se bild sid. 23). Vapendekorationerna något ändrade. Man skymtar litet av utrymmena söder om salen, bl. a. tamburen med. sin kamin och det lilla genomgångsrummet med blommiga tapeter.

den var borta." Denna träkrona sattes väl aldrig upp igen. Efter ombyggnaden, då två takrosor kom till, donerade överste Nordenskjöld och överstelöjtnant Vogel de två mässingskronor från Skultuna, som syns på de senare bilderna och som ännu i dag pryder två av rummen på officersmässen på I 3 i Örebro.

Mässalens färgsättning har växlat från tid till annan. De enda element, som säkert kan sägas vara gamla, är pilastrarna. Dessa uppvisar i tur och ordning en ljusgrå färg, en mörkare grå, en ekimitation, en gulskär med kanelyrerna i guld, en grå-gul med mörkare kanelyrer samt den nu anbragta färgen grågrön med guld i kanelyrerna.

Väggfälten, som tidigare alltid varit spända med papp, som väl flera gånger bytts ut, torde icke kunna rekonstrueras. De hade senast en gulaktig färgton.

Takets förändringar kan ses mellan bilden på sid. 25 och bilden på sid. 27, alltså mellan 1894 och 1900. De tillkom alltså i samband med ombyggnaden omkring 1895 och har bevarats sedan dess.

Textbanden med regementschefernas namn har tillkommit 1900. De finns ännu kvar i konserverat skick. Ovanför varje namn hängdes överstarnas vapensköldar, en tradition som man tydligen också övertog från Utnäs löt men i något annorlunda utformning. Vapensköldarna finns kvar i officersmässens galleri i Örebro och några av dem, som finns i dupletter hänger nu på musikläktaren. Detta år — 1900 — genomgick hela mässen en genomgripande reovering med tanke på Oscar II:s besök vid fanöverlämningen samma år.

Kungaporträtten som syns på 1894 års bild, kom från Utnäs löt och är gåvor från respektive regenter, som var regementschefer. De finns nu på väggarna i "Kungasalen" i officersmässen i Örebro. De regementschefsporträtt som pryd-

de mässen — på våra bilder syns porträttet av sedermera generalen John Lilliehök — finns också på mässen i Örebro. Genom byggnadsfirman Borg & Fjellströms stora frikostighet har en kopia av Lilliehöks porträtt tillförts de nuvarande mässinventarierna.

De karaktäristiska stolarna ser vi vid jämförelser av bilderna härstammar från Utnäs löt och de finns med på samtliga tre bilder från Sannahedstiden. De finns numera i ordersalen i kanslihuset på I 3 i Örebro.

Vapnen på väggarna har sin särskilda historia. Viktor Balck berättar i sina minnen:

"En gång på 70-talet togo vi oss för, Wilhelm Schwerin och jag, att göra uppköp i Stockholm av gamla gotlandspikar och hillebarder samt Karl XI:s och Karl XII:s utmärkta ryttarevärjor och pallascher, och en lördagsnatt dekorerade vi officerssalongen med dessa gamla vapen, så att var och en av de fyra pelarna på salens kortsidor fick en vapendekoration, krönt med var sitt av regementets kompanimärken, målade på sköldar. På ömse sidor om huvudingången anbragtes liknande vapendekorationer och sköldar med Närkes vapen, de korslagda pilarna och de fyra rosorna, över vilka regementets gamla ärorika sidenfanor läto sina brungula flikar falla ned. Därjämte hade vi inköpt ett åttkantigt vapenskåp, som utvändigt behängdes med fäktvapen, fäktmasker och pistoler och revolverar och som kröntes av en statyett av Karl XII."

För detta "upptåg" fick de tydligen en viss kritik, men alla ansåg att det var "vackert, svenskt och *regementsenligt*".

På bilden från Utnäs löt synes också en del vapendekorationer och här har vi förklaringen till den mängd med vapen som pryder mässalen på de bilder vi har

bevarade. Dessa vapen finns ännu kvar inne på officersmässen i Örebro, huvuddelen i galleriet. En del av vapnen har t.o.m. ansetts så värdefulla att de numera förvaras på Armémuseum i Stockholm.

Statyetten av Karl XII synes ha förolyckats, då ingen på regementet nu vet var den finns.

Två byster i gips hörde också till inredningen. Den ena föreställde Carl XIV Johan och dansades sönder vid en bal på mässen. Den andra avbildade Oscar II och finns kvar och har av officerskåren deponerats i Sannahed i samband med restaureringen.

Det åttkantiga vapenskåpet finns tyvärr inte kvar. Genom regementets tillmötesgående har dock andra möbler kunnat återföras till Sannahed.

Beträffande övriga rum, är det endast *Kafferummet* som vi har bilder ifrån. Här publiceras en av dessa (sid. 35) visande västra delen av rummet. Här syns textbanden med konungarnas valspråk. Om dessa tillkom på 1890-talet för just denna sal, eller om de flyttats från Utnäs löt, har inte kunnat utrönas. Vid ombyggnaden 1923 flyttades de emellertid till stora salen där de alltfört sitter i konserverat skick. Det börjar i nordöstra hörnet på kortsidan med Gustav II Adolfs valspråk Gud med oss, (egentligen Med Gud och segrande vapen) och fortsätter medsols runt salen till nordvästra hörnet där kortsidan slutar med Karl XV:s valspråk Land skall med lag byggas. På norra långsidan mot hörnet skymtar Oscar II:s valspråk Brödrafolkens väl. Detta textband är dock numera försvunnet och ersatt med Sveriges väl, som vi ser i mässalens sydöstra hörn.

Övriga rum

Kafferummet (Samlingsrummet) efter år 1900. Här fanns textbanden med de kungliga valspråken, som 1923 flyttades till mässalen. Här finns namnen på sekundcheferna vid Lifregementets grenadjärkår med vapenskjöldar samt kungaporträtten. Pardörrarna ledde ut till västra verandan. Den ena av öppningarna till musikläktaren skymtar t. h. Den väl arbetade panelen finns alltså kvar och underlättar så en framtida restaurering av även denna sal.

Här finner man — i samma ordning som valspråken — vapensköldarna för sekundcheferna vid Livregementets grenadjärkår och därunder deras namn. På långsidan mot norr sitter de två första sköldarna för det sammanslagna regementets sekundchefer, Lilliehöök och Nordenskjöld.

På norra väggen finner vi öppningen till musikläktaren med samma slags låga räcke, som finnes mot stora mässalen. Här var det dock två öppningar, som skildes åt av skorstensstocken.

I denna sal fick också kungaporträtten från Utnäs löt sin placering. Här finns pianot, som omtalas redan på 1860-talet, men som nu är borta. I Örebro-mässen finns nu en flygel. Övriga möbler är inte heller bevarade och de stora fotogenkronorna kasserades säkert också när man flyttade in till Örebro, som då kunde ståta med elektriskt ljus — till Sannahed kom det först 1919.

Den vackra väggpanel, som bilden visar och som är samtida med tillbyggnaden, är ännu bevarad. Den var målad i rödbrun färgton men har nu fått gråa färgtoner.

Salen skall nu användas som gymnastiksal för Sannaheds skola i avvaktan på gymnastikhusfrågans slutliga lösning.

Den östra salen — *Tidningsrummet* kallat — men före tillbyggnaden på 1890-talet kafferum, senare även kallat Skänksalen, har vi tyvärr inte kunnat återfinna några bilder ifrån.

Vi vet att rummet saknade eldstad. Viktor Balck skriver: "Det var ofta kallt vid den tiden på året, i april månad, och jag minns, hurusom den stora kopparkastrullen med brinnande spritvaror, som krönt med en sockertopp på rostgallret bars in i samlingsrummet innanför matsalen, fick tjänstgöra som värmekälla".

Officersmässen från sydväst år 1893 före tillbyggnaden av de båda tvärställda byggnadskropparna. Den lilla korta verandan skymtar på framsidan. Framfasaden har redan sina höga fönster men gaveln har de äldre låga fönstren, varav de övre tillhör musikläktaren. Läsare med goda ögon (eller med förstoringsglas) kan se de konsoler som än i dag pryder byggnadens takfot; även tillbyggnaden 1894-1895 försågs med likadant utsmyckad takfot.

Arbetsbeskrivningen från 1923 meddelar också att en ny skorstensmur gjordes i denna sal, som också försågs med den nuvarande panelen. Tidigare hade där varit tapeter, sannolikt klistrade på papp direkt på timmerväggen, men det hände ju stundom att tapeten klistrades direkt på de grova stockarna, så var fallet t.ex. på musikläktaren. På bilden sid. 27 syns de storblommiga tapeterna — i den tidens smak — skymta genom dörröppningen till detta rum.

Musikläktaren var försedd med draperi mot stora salen. Enligt uppgift av major Sam Sylvan i Regementets minnen (12/11 1922) fick officersaspiranterna äta på "officerspaviljongens musikläktare". Den användes alltså tydligen som kompletterande matsal. Den var försedd med tapeter, av vilka ett prov ännu är bevarat. Den enda notis vi har om den i övrigt är ur officerskårens protokoll, som säger att en garderob ordnades 1880. Läktaren används nu för en museibetonad uppställning av föremål från regementenas tid på Sannahed.

Härutöver fanns *brädspelsrum*, *tambur* och *köksavdelning*. överste friherre Carl Gustaf Fock skriver i Regementets minnen: "Officerskårens mässbyggnad, på åsen öster om landsvägen, bestod ursprungligen endast af matsalen, "brädspelsrummet", en tambur och en liten köksafdelning, sednare tillbyggdes å östra sidan det s.k. tidningsrummet."

Var brädspelsrummet låg är inte alldeles självklart, men man torde kunna gissa på det lilla rummet där trappan till musikläktaren går upp, d. v. s. östra delen av nuvarande omklädningsrummet. Även detta rum var försedd med tapeter, av vilka rester återfunnits vid den nu avslutade restaureringen.

Här bör även — utöver vad som tidigare sagts — nämnas något om mässbyggnadens utvändiga skick. Som framgår av bild på sid. 39 hade byggnaden

Bilden visar mässens utseende mellan 1895 och 1923. Tornet och balkongen revs detta senare år, då de väl ansågs onödiga och kostsamma att underhålla. De båda kanonerna tog officerskåren med till Örebro och den kanon, som nu står utanför byggnaden är en skeppskanon som Kumla hembygdsförening fick som gåva av en grosshandlare från Örebro. De gamla trägrindarna har ruttnat bort och ersatts med motståndskraftiga oromantiska järngrindar.

före 1923 års ombyggnad ett fyrkantigt torn samt en rymlig balkong ovanpå den nuvarande verandan. Upp till balkongen och verandan ledde en spiraltrappa på verandans norra ände. Där uppe brukade musiken spela och det hördes då ut över hela heden. En Örebro-tidning skriver år 1908: "Sedan officerskåren dinerat göres musik samtidigt utanför båda officersmässarna. Ute på heden hörs den från båda hållen. Husarmusiken, ledd av dir. Hoffman, gör sig förträffligt gällande från den mitt framför ingången till officersmässen ute på planen i sommar uppförda musikpaviljongen. Den mer än dubbelt starka infanterimusiken spelar under dir. Blomqvists ledning upp på backen till Livreg. till fots officerspaviljong. Genom sina många klarinetter och flöjtar verkar den som en sannskyldig orkester, då husarmusiken mer har karaktären av kapell." Skildringen måste dock vara äldre än 1908 eftersom husarerna flyttade 1904 då också infanteriregementet bytte namn.

Ett problem vid den nu genomförda restaureringen var den yttre färgsättningen. Förfrågningar hos äldre militärer, välvilligt gjorda av kapten Torsten af Geijersstam på I 3, har givit vid handen, att byggnaden före år 1907 var gul med vita knutar. Detta år fick byggnaden den brunaktiga färg som den hade (även efter ommålningen 1923-1924) fram till 1953, då den färgsattes i gråa toner med smärre detaljer i blå färg. Huset har nu åter sin "sommargula" färg.

"Den officer, vilken erhållit sin militära uppfostran i en kasern i stad och aldrig haft någon erfarenhet av vad en indelt mötesplats har att bjuda, ser på dessa platser med fullkomligt oförstående ögon. — — — Mötesplatsernas av-

Livet på mässen

skilda läge förde samman kamraterna. Man visste och kände med sig, att man var beroende av varandra samt att det helas trevnad och ens eget nöje hängde på den insats, som var och en gjorde för kamratskapet." Dessa ord är hämtade ur överstelöjtnanten Carl A. Bäckströms memoarer.

På de gamla mötesplatserna levde officerarna under sin fritid på mässen. Man åt där, umgicks med sina kamrater där, läste tidningarna, diskuterade dagens och morgondagens arbete, kort sagt tillbringade större delen av sin fritid där. Eftersom man bodde avskild från sin familj blev mässen ett andra hem.

Många berättare har omvittnat att officersmässen på Sannahed var ett ställe där man sjöng och spelade mycket. Inte för inte började John Forsell — sedermera operachef — sin militära bana på Sannahed. Men han var inte ensam, kåren hade många goda sångare. Pianot var en viktig möbel och regementsmusiken och dess insatser gjorde väl också mycket till.

Generalen Stjernstedt berättar i sina minnen: "Officerarna intogo dock sina måltider gemensamt i messbyggnaden, där det var tarfligt men hemtrefligt." Han — som många andra — erinrar om punschen: "Jag lärde mig snart, hur nyttig punschen är för en skral mage; min, som under uppväxtåren ansetts som mycket klen, blef nu utmärkt. Det där vilja läkarne ej gå in på, men så var det."

Bäckström skriver därom: "Man har talat mycket om den mängd alkohol, som under årens lopp förtärts på armens mötesplatser. Med den uppfattning, som den nuvarande generationen har av spritkonsumtion, måste man nog erkänna, att det ibland kunde bli för mycket. Men så var den tidens bruk och sedvänja. Detta är väl icke troligt, att officerarna förtärde mera sprit än andra medborgare i samhället."

Hans uppfattning torde vara riktig. När man läser dessa berättelser från 1800-talet, skall man alltid hålla i minnet att alkoholförtäring då ansågs så självklar, att det var nykteristerna som ansågs avvikande, ja rent av samhällsfarliga.

En annan officer, O. W. Smith, skriver: "Utmärkta viner och spirituosa funnos i officerskårens egen källare." Det har också berättats att man importerade varorna direkt från Frankrike och man har också tillvaratagit ett konjaksfat rymmande cirka 800 (!) liter, som på 1800-talet importerades av officerskåren.

Bäckström berättar i sina memoarer om punchdrickningen:

"Sedan långliga tider hade hos oss gemensam punch framdukats i samlingsrummet alla aftnar efter kvällsmåltiden, varvid konsumenterna ingingo som betalande. För att kontrollera punchdrickarna uppsatte biträdande vinofficern på dörren till punschrummet en lista på alla vid mötet närvarande kamrater. Yngsta underlöjtnanten hade till uppgift att på listan sätta en "kråka" för den som deltog i samkvämet. Han ägde för den skull skyldighet att ständigt uppehålla sig i punschrummet, så länge någon fanns kvar där, samt även se till, att det alltid fanns varor på bordet.

Det blev en högst ansträngande tjänst, då denne underlöjtnant alltid måste vara länge uppe om nätterna. Dessutom fick han många glas punsch extra, då han jämt skulle vara närvarande och i regel också hjälpa till att slå i glasen."

Ja, det blev kanske väl mycket om punschen, men som tidsbild är det så målande, att det kan försvara sin plats.

Något om matordningen bör väl sägas. Bäckström berättar därom i memoarerna:

Till firande av midsommardagen — Sannaheds stora dag — hörde också middag för särskilt inbjudna och därtill gruppfotofering. överste Nordensjöld sitter här år 1902 med sin företrädare John Lilliehök. Landshövding Swedelius, kavalleriofficerare m.fl. återfinnes bland gästerna. Bilden är från husets östra sida och verandan, som syns löper efter den östra tillbyggnaden. Verandan' revs 1923 och ersattes med nuvarande utbyggnad inrymmande bl. a. kök.

"Matsedeln 1859 hade följande utseende:

förfrukost kl. 6-7 fm.: kaffe och bröd,

frukost „ 9 „ sill, oskalad potatis, köträtt, kaffe och mjölk,

middag „ 1 em.: rikligt smörgåsbord, soppa, kött, efterrätt och kaffe,

kvällsmål „ 8 „smörgåsbord, varmrätt, te och mjölk."

Handlanden Agrell i Sannahed skötte tillsammans med sina döttrar mathållningen under många år. I början av 1880-talet hade man en källarmästare vid namn Hansson, varefter man under många år drev mässen i egen regi. Man anställde sedan fröken Mina Larsson från Hallsberg som skötte det ett flertal år.

Den stora festen för året hölls på midsommardagen. Då bjöd officerskåren in prominenta gäster från orten, äldre kamrater och så förstås sina damer.

Innan Kafferummet tillbyggdes på 1890-talet hade man ett tält uppsatt på södra delen av gårdsplanen för att klara alla gäster den dagen. Bäckström berättar: "Sedan smörgåsbordet inmundigats, tågade man under tonerna av regementets march in i matsalen, där ett hästskobord med ett mindre bord i mitten för de yngsta upptog hela salen. Damernas ljusa sommartoaletter och alla uniformerna gävo en mycket festlig anblick. — — — Musikkåren satt på läktaren och gjorde vad den kunde för att döda alla samtal, men man skålade till höger och vänster och hade lika roligt ändå. Sedan den förnämsta gästen framfört de inbjudnas tack, drog man sig tillbaka till tältet, där nu kaffe och likör serverades. Det kunde också hända, att det blev en kort visit vid majstången vid folkets dansbana, där dammet stod i högan sky. Men den blev icke långvarig, ty matsalen var snart utrymd, och dansen började där."

Det var också på midsommardagen de tidigare omtalade stora idrottstävlingarna ägde rum, anhöriga till manskapet kom på besök och olika slag av tivoli-anordningar fanns på heden och på den s. k. Skojarbacken.

Efter 1912

Sedan regementet 1912 flyttat in till Örebro stod Sannahed öde och tomt. Under första världskrigets år — 1914-1918 — kom dock byggnaderna fortfarande till användning för militära ändamål. Huruvida mässen användes till något har inte kunnat utrönas.

Efter krigsslutet påbörjades förhandlingar om försäljning av hela mötesplatsen och så småningom inköptes området av Kumla kommun. Tomtområdet där huvuddelen av officersmässen stod ägdes av Kronan men försåldes nu till officerskåren, som från början hade ägt byggnaden och från 1890-talet de områden varmed mässtomten utökats i och för tillbyggnaden 1894-1895.

Där stod alltså officerskåren med en relativt stor byggnad med tomt och sökte en köpare. Den var i relativt gott skick och hade så sent som 1908 vinterbonats. I bygden kom det ut ett rykte — välgrundat eller ej kan nu efteråt inte utrönas — att officersmässen skulle försäljas till enskild person för att bli nöjestempel, danssalong eller liknande.

I en bygd med så starkt religiös inriktning som Kumlabygden då var, ansågs detta vara nära nog katastrofalt. Ett privat konsortium bestående av Lars Pärs-son i Blacksta, Johan Larsson i Blacksta och förvaltare Emil Mannerfeldt på Säbylund trädde snabbt in och inköpte fastigheten för det — med dagens mått — rimliga priset 5.500 kronor. Fastigheten erbjöds omedelbart därefter

till Kumla församling — som då handhade skolväsendet — för samma pris, dock under förutsättningen att Kumla-Hallsbergs hembygdsförening fick disponera den stora mässalen som "fornsal".

Församlingen accepterade, och arbetena påbörjades omedelbart. Södra salen — kaféet — och östra salen — skänksalen — blev skolsalar, norra delen av byggnaden blev lärarbostäder och stora mässalen blev "fornsal". Församlingen bekostade ombyggnaden medan hembygdsföreningen bekostade inredningen av fornsalen och musikläktaren.

De textband med kungarnas valspråk och med Livregementets grenadjärkårs sekundchefsnamn, som i nära ett kvarts sekel dekorerat väggarna i kafésalen flyttades nu till stora salen där en öppen spis murades upp vid norra gaveln. Musikläktaren försågs med blyinfattade fönster (en reminiscens av kyrksalen i Örebro läns museum på slottet?) och järnbeslagna luckor i allmogestil. Öppningarna mot kafésalen från läktaren sattes också igen. Nu tillkom också kanonen som förresten är en skeppskanon (!) — skänkt av grosshandlare E. Dahlqvist, Örebro.

Även i "skoldelen" av byggnaden företogs väsentliga ändringar. Den veranda — i samma stil som framsidans veranda — som fanns på södra sidan av östra salen, revs bort och ersattes med en tillbyggnad, inrymmande kapprum till den småskolesal, som anordnades i östra salen. I denna byttes panelen ut mot en ny medan man i södra salen lyckligtvis sparade den ursprungliga panelen, vilken nu i dag — i något upplagat skick — verkligen pryder sin plats. Vidare uppfördes ett nytt trapphus till lägenheten på övre våningen (norra gaveln) och utvändigt togs den övre verandan och tornet på taket bort. Byggnaden målades

Den 6 april 1924 samlades åter en stor skara gäster i officersmässen. Då invigdes "Fornsalen" — som den då kallades — och här ser vi landshövding Karl Johan Bergström, major Ivar Wallin från I 3, arkitekt Olof Stylin, greve Eugene Lewenhaupt på Säbylund, kommunens allt i allo, Lars Pärson i Blacksta och längst fram A. G. Andersson, Södra Sanna. Textbanden med valspråken har nu flyttats till denna sal. Den öppna spiseln i fonden är nu borta

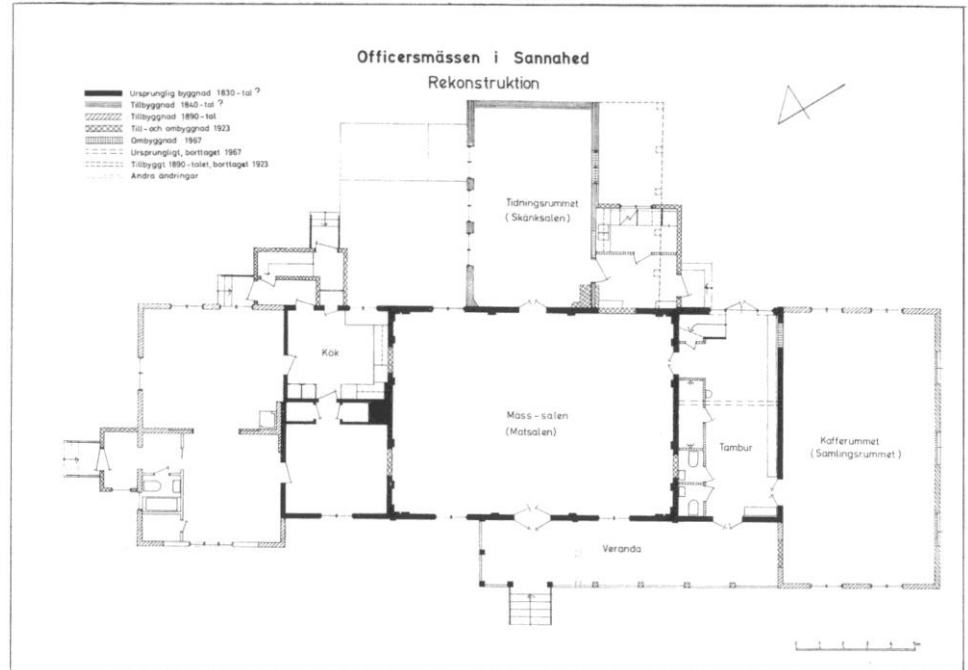
sedan utvändigt med en brunaktig färg utan brytning med annan färg, varför snickeridetaljerna kom i skymundan.

Ännu en gång skulle denna byggnad få tjänstgöra som officersmäss. Under andra världskriget togs Sannahed åter i bruk som militär förläggningssort. En skolbataljon under befäl av major Romdahl förlades dit och åter blev mässalen platsen för officerarnas sällskapsliv, dock säkert av avsevärt enklare slag än 1800-talets ty man var ju inne i en period av sträng ransonering.

Detta "Sannahed Rediviva" har skildrats i skönlitterär form av "en av de aderton", nämligen Ollie Hedberg, som i sin roman Vänstra kinden eller En svensk tiger, berättat om sina upplevelser som beredskapsman i Sannahed.

Sedermera har ytterligare ingrepp gjorts i huset. Värmeledning installerades, matkällare anordnades enär den gamla källaren på östra tillbyggnadens gavel togs i anspråk för pannrum, de västra fönstren på södra salen sattes igen, lärarbostaden på norra gavelns bottenvåning renoverades helt (1950), oljeeldning installerades och rum för oljecistern anordnades intill matkällaren och hela huset målades om (1953). Ett radikalt ingrepp gjordes 1950 då fornsalen togs i anspråk som skolsal, då skolan ändrades till B1-skola och några år senare gjordes i detta utrymme även matsal för skolbispisningen. Dessa ändringar gjordes dock så, att salen lätt skulle kunna återställas, vilket också nu har skett, i varje fall en första etapp.

Tråkigt nog har inga ritningar från 1890-talets ombyggnad blivit bevarade, vilket gör att det knappast kan tänkas att återställa mässens exteriör såsom den tedde sig före 1923 med sitt ståtliga torn och balkong. Men man lär få vara nöjd med den som den är.

Uppmåtningsritning av officersmässen i sitt nuvarande skick med rekonstruktion av tidigare byggnadsskeden, som de av nu tillgängliga handlingar och byggnadsdetaljer kan rekonstrueras. De svarta partierna visar hur den första mässbyggnaden tog sig ut — ett rum för gemensamma måltider med små biutrymmen. Tillbyggnader har gjort huset mer än dubbelt så stort. Mässalens förändringar är små. Ritning 1967 av Wally Rautio efter förf. anvisningar.

Den nu avslutade renoveringen kan kortfattat beskrivas på följande sätt:

Mässalen: Alla mellanväggar från 1950 avlägsnas. Den öppna spiseln murad 1923 — avlägsnas och panelen kompletteras. De dörrar, som fanns före 1950 (troligen från 1890-talet) återinsättes. Pappen på väggfälten avlägsnas och ersättes med väv. Textbanden tas ned, konserveras och återuppsättes på väven. Golvet lägges om. Hela salen målas och såvitt möjligt användes en äldre färgsättning med bl. a. förgyllning i pilastrarnas kanelyrer. Golvet slipas och lackas. Ljuskronor av samma typ som de från 1895 anskaffas.

Kafésalen: Södra väggens fönster sättes igen men sparas på utsidan som blindfönster med tanke på ett framtida återställande. Södra väggens panel flyttas till övriga väggar där den behövs för komplettering. Överbliven panel sparas för framtida bruk. De båda fönstren på salens västra gavel återinsättes. Den östra dörren på norra långväggen sättes igen. Golvet förses med matta. Ommålning med helt ny färgsättning. Den ursprungliga färgen finns kvar under den nya och kan återställas. Salen anordnas som gymnastiksal.

Skänksalen (det s.k. Tidningsrummet): Katederpodiet tas bort. Fönstret på södra långsidan sättes igen. Dubbeldörren på södra väggen tas bort och ersättes med en enkeldörr något längre väster därom. Hela salen ommålas med färgsättning avpassad för ändamålet; utställningslokal för Kumla hembygdsförening. Golvet slipas, inredning med montrar och skärmar anskaffas.

Östra kapprummet: Ett mindre kaffekök iordningsställes och utrymme anordnas för uppställning av fällbara bord och stapelbara stolar. Helt ny inredning och färgsättning. Befintlig panel användes till komplettering av skänksalens panel.

De kungliga valspråken sådana de återgivits i officersmässen på Sannahed

Regent	Valspråk	Äldre placering i Kafferummet	Nuvarande placering i Mässalen
Gustav II Adolf	Gud med oss ¹⁾	Östra kortväggen	Västra långväggen
Kristina	Regeringens stöd är visheten ²⁾	Östra kortväggen	Västra långväggen
Karl X Gustav	I Gud mitt öde, han skall göra det	Östra kortväggen	Västra långväggen
Karl XI	Gud min beskyddare	Södra långväggen	Västra långväggen
Karl XII	Med Guds hjälp	Södra långväggen	Västra långväggen
Ulrika Eleonora	I Gud mitt hopp	Södra långväggen	Norra kortväggen
Fredrik I	I Gud mitt hopp	Södra långväggen	Norra kortväggen
Adolf Fredrik	Allmänt väl mitt väl ³⁾	Södra långväggen	Norra kortväggen
Gustav III	Fäderneslandet	Södra långväggen	Norra kortväggen
Gustav IV Adolf	Gud och folket	Södra långväggen	Östra långväggen
Karl XIII	Folkets väl min högsta lag	Södra långväggen	Östra långväggen
Karl XIV Johan	Folkets kärlek min belöning	Västra kortväggen	Östra långväggen
Oscar I	Rätt och sanning	Västra kortväggen	Östra långväggen
Karl XV	Land skall med lag byggas	Västra kortväggen	Östra långväggen
Oscar II	Brödrafolkens väl/Sveriges väl ⁴⁾	Norra långväggen	Östra långväggen

¹⁾ Egentligen: Med Gud och segrande vapen

²⁾ Egentligen: Visheten är rikets stöd

³⁾ Egentligen: Statens välfärd min välfärd

⁴⁾ Äldre bilder från kafferummet visar valspråket Brödrafolkens väl. Antagligen skedde ett utbyte redan 1905 mot Sveriges väl. Färgen i detta textband inte exakt samma som i de övriga. Den senare versionen finns nu i Mässalen.

Västra kapprummet och bespisningsköket: Dessa båda utrymmen — belägna under musikläktaren, sammanslås till ett kapprum. Utefter norra väggen inredes toaletterum och duschar och läktartrappan får nytt räcke. östra väggen ersättes med ett glasparti. Helt ny färgsättning och golvbeläggning.

Musikläktaren: De 1923 insatta "kyrkfönstren" avlägsnas, liksom de "allmogebetonade" luckorna till kafésalens vind. Nya innanfönster, av samma typ som de yttre, sättes in. I trappan insättes en grind med lås i stil med trappräcket. Helt ny färgsättning.

Utvändigt: Byggnaden färgsattes i gult med vita knutar, d. v. s. den färg byggnaden hade omkring sekelskiftet enligt ögonvittnen. En grå färgton insättes i vissa konstruktiva element. Entrétrappan göres om. Taket lagas och målas svart. Uthuset rives, cykelställ och bollplank avlägsnas, parkeringsplats anordnas, parkbelysning anordnas utefter uppfartsvägen och trädgården snyggas upp.

När restaureringen nu är avslutad har man nått ett etappmål. Den stora mässalen är försatt i ett skick som gör den användbar till samlings- och sällskapsrum. Den är samtidigt ett utmärkt exempel på 1800-talets inredningskonst även om salen aldrig tidigare sett ut på exakt detta sätt. Den är dock ett minne av de nära etthundra år som bygdens regemente var förlagt till Sannahed.

Restaureringen är ett etappmål. Den är utförd så, att den när som helst kan fortsättas. Kafésalen kan återställas, textbanden med kungarnas valspråk kan flyttas tillbaka till denna sal och kompletteras med Brödrafolkens Vål (som byttes ut efter 1905). Öppningarna mot musikläktaren kan tas upp. De var för-

Framtiden

Regementschefsnamnen på textbanden i Mässalen

Västra väggen		Östra väggen	
Carl Philip	1614-1622	C. Posse	1728-1737
C. Teckelborg	1622-1623	G. Gadde	1737-1738
A. Lesslie	1623-1629	H. M. v. Buddenbrock	1738-1743
Axel Lilje	1629-1633	C. H. Wrangel	1743-1748
Th. Thomson	1633-1643	P. Kalling	1748-1765
J. Gordon	1643-1653	G. Spens	1765-1779
J. v. Essen	1654-1661	J. A. Meijerfelt	1779-1791
Gustaf Anrep	1661-1661	G. M. Armfelt	1791-1793
Nils Posse	1661-1669	C. J. Leijonstedt	1793-1813
J. Gyllenspets	1669-1678	C. H. Anckarsvärd	1813-1813
Hård af Segerstad	1678-1678	G. v. Otter	1813-1816
R. Reh binder	1678-1701	Ch. Mörner	1816-1848
C. G. Roos	1701-1712	C. Cederström	1849-1859
P. Adlerfelt	1712-1715	F. M. L. Dandenell	1859-1859
A. Duwall	1715-1717	C. G. N. Kalling	1859-1866
C. U. Torstenson	1717-1723	N. G. Årman	1866-1868
J. Strömfelt	1723-1727	A. C. G:son Leijonhufvud	1868-1881
C. U. Torstenson	1727-1728	J. F. Lilliehöök	1881-1893

T.o.m. år 1813 gäller förteckningen Närkes och Värmlands regemente därefter Närkes regemente. Stavningen från textbanden har följts, även där det varit tveksamt om den varit riktig.

På flera punkter avviker ovanstående uppgifter från den av dåvarande kapten Bo Werner i Livgrenadjären 1948 gjorda förteckningen, men utan att ta ställning till riktigheten därav, har textbandens uppgifter följts.

sedda med samma låga räcke som mot mässalen men avdelades av skorstensstocken i kafésalen. Texterna från mässalens södra vägg kan flyttas tillbaka och västra dörren i mässalen åter öppnas. Alla sköldar kan kopieras från originalen i mässen i Örebro.

Till dess en sådan mera fullständig restaurering kan genomföras, kan den nu återställda mässalen väl fylla sin uppgift som samlingsal och som festsal. Det är väl heller inte otroligt att många människor gärna vill se hur en officersmäss på 1800-talet tog sig ut och då en sådan visning kan kombineras med visning av Kumla hembygdsförenings samlingar både i officersmässen och i Pukestugan, kan det väl tänkas att officersmässen i Sannahed blir något av en turistattraktion.

Sekundchefsnamnen på textbanden i Kafferummet
(nu på södra väggen i mässalen)

Östra väggen

J. Seaton	1630	P. de la Gardie	1762-1774
C. Horn	1630-1634	F. Horn	1774-1780
I. A. Silfversparre	1634-1635	Prins Carl	1780-1809
J. M. Wrangel	1635-1658	H. G. Aminoff	1780-1783
P. de la Gardie	1658-1663	C. G. Silfversparre	1783-1791
Pg. Gyllenbåga	1663-1667	C. U. Freitag	1792-1808
O. W. Königsmark	1667-1673		
N. Bjelke	1673-1679		
Henr. von Nachert	1679-1680		
H. Ramsvärd	1680-1688		

Södra väggen

F. Jägerskjöld	1688-1693		
J. Spens	1693-1704		
C. G. Creutz	1704-1709		
L. M. Yxkull	1709-1715		
J. Dankwardt-Liljeström	1715-1716		
A. O. Koskull	1716-1722		
C. G. Creutz	1722-1728		
G. Silfverhjelms	1728-1737		
J. Spens	1737-1745		
Ungern-Sternberg	1745-1762		

Västra väggen

A. O. Mörner	1808-1812
C. U. Ridderstolpe	1812-1821
J. E. af Wetterstedt	1821-1853
N. H. Hägerflycht	1853-1861
O. M. von Knorring	1861-1865
H. M. Falkenberg	1865-1875
O. E. F. Flemming	1875-1879
A. H. Lejonhufvud	1879-1881
H. O. E. d'Ailly	1881-1884

Norra väggen

K. G. von Ehrenheim	1884-1893
J. F. Lilliehöök	1893-1897
C. A. M. Nordenskjöld	1897-1902

Efter tillkomsten av denna skrift, författad av framlidne kanslichefen Tage Tapper, har de av honom uttalade förhoppningarna om framtida restaurering av mässen nått ännu ett etappmål.

Vid sin Eriksgata den 27 augusti 1967 invigde kung Gustaf VI Adolf Officersmässen i det skick, som Tage Tapper i denna skrift beskrivit den.

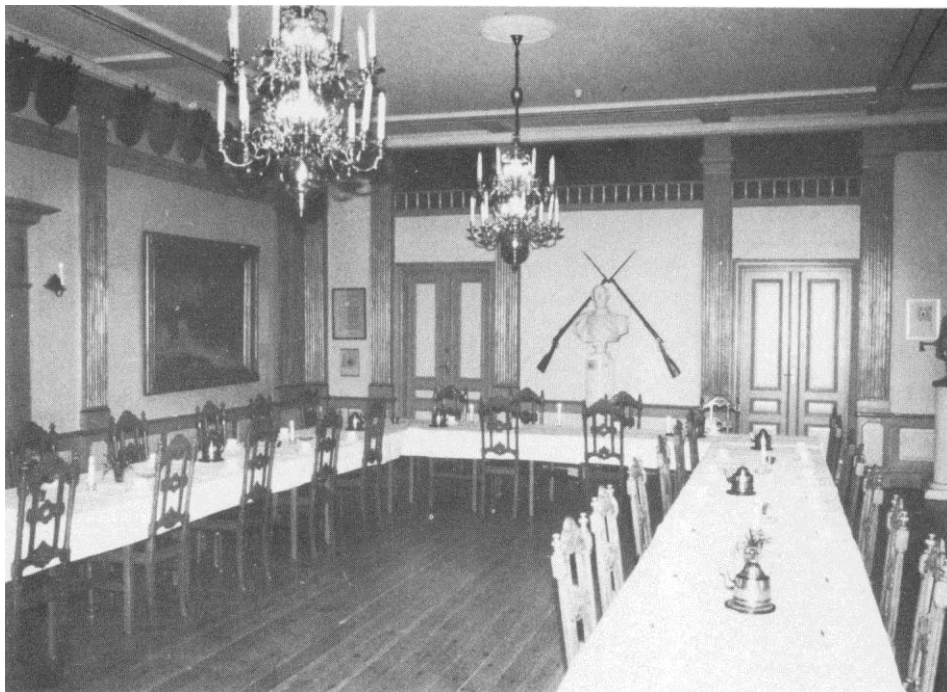
I oktober 1982, närmare bestämt den 17, var Officersmässen föremål för sin genom tiderna åttonde invigning. Denna gång efter återställningsarbeten, som påbörjades i december 1981.

Kumla kommun hade ursprungligen planerat att återuppta de påbörjade restaureringsarbetena tidigast 1985. På grund av det kärva arbetsmarknadsläget ansågs det lämpligt att fortsätta restaureringen i form av beredskapsarbeten för äldre, yrkeskunnig arbetskraft. Arbetsmarknadsstyrelsen beviljade redan 1981 bidrag till detta arbete.

Tage Tapper kunde därför i informationsskriften Kumlan, nr 4/1982, bland annat skriva följande:

"Nu är alltså mässen till större delen färdig. Tyvärr kunde inte lägenheten på nedre botten byggas om till museum, som var planerat och tyvärr kunde inte Tidningsrummet — där vackra takmålningar kunde knackas fram och dokumenteras — återställas. Men övriga delar av mässen har så vitt möjligt återställts. Regenternas valspråk har åter satts upp i Kafferummet, panelen där har kompletterats, vapensköldarna från I 3 har kopierats och de gamla stolarna har deponerats av regementet på sin gamla plats.

Officersmässen är *inte* återställd i det skick den befanns 1912, då regementet flyttade. Naturligtvis inte. Då hade Sannahed ännu inte elektriskt ljus. Mässen hade naturligtvis inte värmeledning. Och givetvis inte WC och vatten och avlopp.

Mässalen efter restaurering 1982. Vapensköldarna har återfått sina ursprungliga platser där de tillsammans med regementschefernas namn pryder väggarna.

Sist bör kanske nämnas att armaturerna i Kafferummet en gång i tiden hängt i Livregementets husarers officersmäss på södra delen av Sannahed (i närheten av Motorstadion). När den mässen omkring 1910 flyttades till Hallsberg för att bli Folkets hus, följde armaturerna med. När det gamla Folkets hus revs — enligt uppgift 1941 - 'räddades' ljuskronorna av hembygdsföreningen och har sedan dess hängt i dess förråd. Nu är de förtjänstfullt restaurerade av gelbgjutare Fong i Gränna.

Med Officersmässen har Kumla kommun fått en förnämlig representationslokal samtidigt som ett ståtligt byggnadsminne på ett levande sätt påminner om en nära hundraårig militär epok i Sannahed."

Kafferummet efter restaurering 1982. Den provisoriska gymnastiksalen med ribbstolar och övriga redskap har rivits ut. Textbanden med regenternas valspråk finns nu på sina ursprungliga platser. Kopior av vapensköldar från 13 är placerade under takfrisen.

Plan av officersmännen efter restaureringen och tillbyggnaden 1982. Det gamla köket har ersatts med en större och mer ändamålsenlig köks- och serveringsavdelning. Läktaren och tidningsrummet har restaurerats. Kafferummet har återställts till ursprungligt utseende, varvid textband och väggboaseringen med punschyllan rekonstruerats. Läktarens öppningar mot kafferum och mässal har ånyo tagits upp. Tamburen har delats av med sanitära utrymmen. Den återstående restaureringsetappen avser inrättande av musei lokaler i byggnadens norra del. Ritning 1984 av Jerk Alton Arkitektkontor AB.

OTRYCKTA KÄLLOR

KUMLA

Kumla hembygdsförenings arkiv

Diverse fotografier

Kumla landskommuns arkiv (hos Kumla stad)

Handlingar om Sannahed 19:1

Handlingar om Sannaheds skola

STOCKHOLM

Kungl. Krigsarkivet

Handlingar om Närkes regemente

Handlingar om Livregementets grenadjärer

ÖREBRO

Livregementets grenadjärers officerskår

Inventarieförteckning för officersmännen

Officerskårens protokoll (före 1912)

Regementets minnen; Sannahedsminnen I och

II *Saxons Närkesarkiv, Örebro stadsbibliotek*

Klipp o.d. om Kumla socken

Örebro läns lantmäterikontor

Kartor över Sanna Norra och Sannahed

Örebro läns museums arkiv

Diverse fotografier

LITTERATUR

Balck, Viktor: Minnen I, Stockholm 1929

Berättelse om fälttjenstövningarna i Nerike 1895, Stockholm 1896

Byström, Oscar: Från gamla mötesplatser, Stockholm 1914

Bäckström, Carl A.: Första kilometern ur min levnadsfilm, Örebro 1929

Edholm, E[dvard]: Om svenska härens helsovård med särskild hänsyn till de militära etablissemänter, Stockholm 1880

Hamilton, G. L.: Lifhusarerna i läger och kvarter, Stockholm 1916

Hedberg, Olle: Vänstra kinden eller En svensk tiger, Stockholm 1954

Helander, Nils: Kumla i ord och bild, Kumla 1925

Kalling, A. F. G.: Biografier öfver öfverstar för f. d. Nerike och Wärmelands regemente, Örebro 1844

Kumla julblad: Årgång 1938 och 1954, Kumla 1938 och 1954

Kungl. Livregementets grenadjärer: översikt utgiven av generalstabens krigshistoriska avdelning, Stockholm 1934

Kungl. Lifregementets grenadierers historia, Örebro 1906

Kungl. Maj:ts Nåd. Proposition Nr 42, Stockholm 1915

Leijonmarck, Evald: Kungl. Livregementets grenadjärer, Ur Sveriges försvar, Del II, Stockholm 1928

Lewenhaupt, C. G. C.: Kungl. Livregementets husarer, Ur Sveriges försvar, Del III, Stockholm 1928

Livgrenadjären: Medlemsblad för I 3:s kamratförening. Årgång 1944, 1945, 1947, 1948 och 1949

Livregementets historia: Kumla 1967

Erik Rosengren (red.): I fält 1939-1945, Örebro 1948

Saxon, J. L.: I handelsbod på 1870-talet. Minnen, Stockholm 1932

Saxon, J. L.: Närkes siste björn. Ur Från bergslag och bondebygd 1935, Örebro 1935

Stjernstedt, L. W.: Några minnesblad ur mitt lif, Stockholm 1912

Strokirk, O. F.: Örebro kompani och dess kompanichefer, Ur Kultur- och personhistoriska anteckningar, Örebro 1915

Tapper, Tage: Böckernas Kumla, Kumla 1959

Tapper, Tage: Sannahed, Kumla 1965

Taube, Gurli: Svensk regementshistorisk bibliografi, Uppsala 1949

Följande företag i Kumla har med bidrag möjliggjort tryckning av denna upplaga av skriften
Den gamla officersmässen.

JERK ALTON ARKITEKTKONTOR AB

BOB INDUSTRIER AB

AB ENGMO

ERICSSON RADIO SYSTEMS AB

ICA-KVANTUM

KOMMANDITBOLAGET KUMLA TRYCKERI

NÄRKEFRAKT EK FÖR

RINALDO & JOHANSSON AB

YXHULT AB